

փառաւորներէն մէկն էր. հիմա գրեթէ աւերակ է. նոյնպէս մեծ շուկան կամ վաճառանոցը, որ ան ալ Շահաբասին շինածն է՝ վրան գոց, 2000 ոտք երկայնութիւն ունի. ինչուան հիմա կեցած է, բայց ոչ առջի վաճառականութիւնը և ոչ հարստութիւնը ունի:

Չարազ ըստած թագաւորական ճեմելիքն ալ, որ Սէյտանէն ինչուան քաղաքին արեւելեան կողմը եղած լեռները կը հասնի, ու 3000 ոտք երկայնութիւն ու 70 ոտք լայնութիւն ունի, հիմա գրեթէ երեսէ ձգուած է: Սեծագործ շէնքեր են երկու հատ կամուրջները որ Օէնտէրուտ ըստած գետին վրայ ձգուած են: Իս երկու կամուրջն ալ շինողները մէյմէկ հայազգի պարոններ եղած են Շահաբասի ատենէն: Արսեն թէ ասոնց մէկը՝ Շաֆրազ անունով, (որ կ'երենայ թէ մեր ուրիշ անգամ յիշած Շաֆրազն է), Շահաբասէն յորդորանք մը լսելով որ գետին վրայ կամուրջ մը շինէ, հարցուցեր է թէ ոսկիէ կ'ուզես շինեմ՝ թէ արծըթէ, թէ քարէ. վասն զի այնչափ հարուստ էր որ կրնար կ'ըսեն պարկ պարկ ոսկիներէ կամուրջ մը ձեւացը նեւ ան լայն գետին վրայ:

Հոս գրուած պատկերին մէջ կ'երենայ Սէյտանին մէկ կտորը. նայողին ձախ կողմը երեցած գմբէթը Լադֆուլան ըստած մզկիթինն է, աջ կողմինը թագաւորական մզկիթն է: Ահա ի հիւսիս եղած մեծ դուռը՝ թագաւորական շուկան կը հանէ. անոր դիմացն է Բախթու ըստած դուռը:

1 հատոր Ա, երես 14:

Տեղեկութիւն Խրիմ-Հայոց վրայ, Բ՝:

Խրիմեցոց կերպարանքը. — Սեր ազգը գրեթէ ամէն տեղ ալ իր բնական կերպարանքն ու խառնուածքը պահած է ընդհանրապէս. ուստի ինչպէս որ Լեհաստանի Հայերը մէկէն կը ճանչցուն իրենց կերպարանքէն, Խրիմեցիք ալ խիստ գիւրաւ կ'որոշուին Ռուսէն ու լաթարէն, և նաև հռոմէներէն՝ որ կարծես թէ մէկալնէրէն աւելի նման են Հայոց: Խրիմեցիք ընդհանրապէս միջահասակ են ու ոսկորոտ. երեսներուն գոյնը թուխ ու կարմիր, քթերին չափաւոր, բիւրնին սև, մազերնին ալ սև ու քիչ մը գուռզ, նայուածքնին հանդարտ, քալուածքնին՝ խօսակցութիւննին ծանր ու վայելուչ: Սիայն թէ կլիմային ազդեցութիւնը կ'երենայ թէ քիչ մը փոփոխութիւն ըրած է, ու հետզհետէ կ'ընէ իրենց վրայ. վասն զի կը տեսնենք որ թէպէտ մեծերուն մազերը սեփ սև են, բայց շատ տղոց մազերը պզտիկուց գեղնագոյն կ'ըլլան, ու ետքը կամաց կամաց կը սևնան. որ աս փոփոխութիւնը աւելի հիւսիսային ազդեցութիւն յատուկ է:

Բնաւորութիւն. — Ընդհանրապէս արիւնային է Խրիմեցոց խառնուածքը, և գեղին մաղձով բարեխառնած. անոր համար այնչափ սաստիկ կրակոտ չեն՝ ինչպէս ուրիշ արիւնային ազգերը: Բայց կ'երենայ թէ Խրիմեցոց հարիւրաւոր տարիներով լաթարին բռնաւորութեանը տակը մընալը՝ բռնական կերպով մը արգիլեր ու չափաւորեր է իրենց բնական եռանդը. որով հիմակ ալ թէպէտ Ռուսաց ազատական կառավարութեանը տակն են, բայց միշտ չափաւոր ու զգուշաւոր են: Իս զգուշաւորութիւննին երբեմն զիրենք ան աստիճան վախկոտ ալ կ'ընէ, որ տէրութենէն այլ և այլ ժամանակ իրենց

1 Տես առջի յօդուածը երես 173:

առած ազատութիւններն ու արտօնութիւններն ալ ինչպէս որ պէտք է չեն բանեցրներ, և չբանեցրնելով կը կորսընցընեն ալ. և որովհետեւ ինչուան հիմա քիչ մարդ կար մէջերնին որ Ռուսաց օրէնքներուն աղէկ տեղեկութիւն ունենար, անով թէպէտ և իրաւունքը իրենց կողմն ալ ըլլար՝ իրենք վախկոտ կը մնային:

Իրաւ է որ շատ անգամ խրիմեցի Հայերը ազգային բնական կտրճուութիւննին և ուժերնին ցցուցած են և կը ցուցընեն՝ քաջութեամբ կռուելով աւազակներու հետ, կամ առանձին փորձերով. և այսպիսի կտրճութեան պատմութիւններ շատ կը պատմուին մէջերնին: Բայց որովհետեւ խրիմեցի Հայը կարծես թէ ինքզինքը դեռ հին ատենի Պարսից կամ Թաթարաց ձեռքին տակը կ'երեւակայէ, անոր համար խոհեմ զգուշաւորութեամբ իր չափէն դուրս չելլեր, ու իրաւունք ալ ունենայ նէ՝ Ռուսին կամ Թաթարին հետ չնետուիր:

Ու աճառականութիւն. — Իսնկ ըլլալով, Խրիմեցիք բոլոր իրենց խելքը վաճառականութեան կուտան՝ մեծ հաւատարմութեամբ, խոհեմութիւն, և աչքաբացութիւն: Խրիմու Հայոց հաւատարմութիւնը շատ հռչակուած է Ռուսաստանի մեծամեծ տօնավաճառներուն մէջ, որոնց գլխաւորները կ'ըլլան՝ Լիժնի Լովկորոտ, Խարբով, Պերտիլէ, Ռուսիա և Բաքոյ քաղաքները, և Խրիմեցիք ամէն տարի աս տօնավաճառները կ'երթան ու մեծ վաստակ կ'ընեն: Խրիմու Թաթարներուն, Լոդայ Թաթարներուն ու փոքր Ռուսիայի միամիտ բնակիչներուն թանձր տգիտութիւն ու բան չճանչնալը՝ ատենով պատճառ եղած էր Խրիմեցւոց քիչ մը իրենց հաւատարմութենէն պակսելու, ու զանոնք առուտուրի մէջ խաբիւրբելու. բայց հիմա քանի կ'երթայ՝ ան ազգերուն աչքը բացուելու վրայ է. որով Հայերն ալ ազատ կը մնան ան փորձուէն:

Ընդայն Կոփ. — Հոս կարդացող

ներուն բնական հետաքրքրութիւնը կը շարժի թէ արդեօք Խրիմու Հայերը իրենք իրենց վրայ ինչ աչքով կը նային. իրենց ազգային կատարելութիւններուն վրայ ինչ համարմունք ունին, կամ թէ պակասութիւններուն վրայ ինչ կարծիք ունին: — Իս դիւրին հարցմունքիս պատասխանը քիչ մը դժուար է, մանաւանդ անոր համար՝ որ վտանգ կայ մասնաւորէն ընդհանուր հետեանք հանելու. բայց մենք մեր կարծիքը համառօտ կերպով մը բացատրենք: Խրիմեցի Հայերն ալ ուրիշ շատ տեղերու Հայերուն պէս տգիտութեան փնասներուն տակն ընկած ըլլալով, գրեթէ յուսահատածի պէս են ազգային պայծառութենէ և ուսումնական ու քաղաքավարական յառաջդիմութենէ. գիտեն ու կը տեսնեն՝ թէ Ռուսաց լուսաւորեալ կառավարութիւնը ոչ միայն կը գովէ, հապա նա և կը քաջալերէ զանոնք որ ազգային դպրոցներ կը բանան, ազգային պայծառութեան փոյթ կ'ընեն, ազգային գրականութիւնը ծաղկեցընելով տէրութեան զարդարանքը կ'աւելցընեն. և սակայն կարծես թէ ու մանք մտքերնին դրած են՝ որ իրենց բարքը և լեզուն և սովորութիւնները ձգելով ու Ռուսաց հետ խառնուելով տէրութեան հաճոյ բան մը պիտի ընեն, կամ թէ իրենց առանձնական պարծանք մը պիտի աւելցընեն. չեն մտածեր այսպիսիները՝ թէ վաթսուն միլիոն Ռուսի մէջ իրենք այնպէս կ'ընկողմին՝ ինչպէս անձրևի կաթիլ մը ահագին ծովու մէջ. որ ընդ հակառակն եթէ իրենց ազգութիւնը ըստ կարի պահեն ու պայծառացընեն՝ իրենք նախ պայծառ կը փայլին ու ամենէն գովեստ կը լսեն: Տէրութիւնը անոնցմէ պարտուպատշաճ հաւատարմութիւնն ու երախտագիտութիւնը տեսնելէն ետեւ (ինչպէս որ միշտ տեսեր՝ գովելը ու վարձատրել է), հարկաւ կ'ուրախանայ անոնց ազգասիրական եռանդեանը վրայ. վասն զի մաս

նաւորաց լաւութիւնը հասարակաց լաւութեանը ծաղկելուն մէկ հատիկ պատճառ է : Ուրեմն շատ մեղադրութեան արժանի բան է ոմանց ըրածն որ իրենց ազգային պարծանքներն ու կատարելութիւնները չգիտնալով կամ մոռնալով, հայութիւննին ուրանալու պէս՝ կը փոխեն իրենց լեզուն, կը փոփոխեն իրենց սովորութիւնները, և կը ջանան ամէն բանի մէջ օտարաց նմանիլ : Ըմենուն յայտնի է թէ ազգ մը որ առանձին օրէնք և տէրութիւն չունի, իր ազգութիւնը մէյմը իր լեզուովը կը պահէ, մէյմըն ալ իր ազգային եկեղեցական ու քաղաքական սովորութիւններովը : Ըրդ մեր խորհմութեան ազգայիններուն համար Ուսաց տէրութիւնն ու խելացի օրէնքները գրեթէ սեպհական եղեր են. ուստի ազգութիւննին անոնցմով չփոխուիր. բայց երբոր իրենց լեզուն ու ազգային սովորութիւնները փոխուին, ազգութիւննին ալ չմնար : Եզուին ճաշակը տալով իմացուցինք ընթերցողաց՝ թէ որչափ փոխուած է իրեն յստակութենէն. հետ զհետեւ աւելի փոխուիլն ալ յայտնի տեսնելով, մէկ կողմանէ կրնայինք կասկածիլ թէ կամաց կամաց սկսին բոլորովին ռուսերէն խօսիլ ու գրել, ինչպէս երկու իրեք հարիւր տարի առաջ նոյն խորհմեցիք ու Եհաստանցիք գրեթէ բոլորովին թաթարերէն կը խօսին ու կը գրեն եղեր : Բայց ուրիշ կողմանէ քանի որ կը տեսնենք խորհմութեան ազգային դպրոցներուն յառաջանալը, և թէ որչափ մարդիկ կան՝ մանաւանդ խորասու քաղաքին ժողովրդեանը մէջ, որ մեր գրաբառ լեզուն համարձակ կը հասկընան, ու աշխարհաբառը յստակ կը խօսին, առջի կասկածնիս կը փարատի. և անոր ներհակ՝ կը յուսանք որ անոնց ազգասիրութիւնն ու ուսումնասիրութիւնը ուրիշներուն ալ նախանձեղի օրինակ ըլլայ :

Սովորութիւններ. — Խորհմեցւոց տնական և քաղաքական սովորութիւններ.

ըր շատ աւելի հետաքրքրական կ'ըլլային ազգասիրաց՝ թէ որ շատը խառնուած չըլլային (Թաթարաց և Ուսաց սովորութիւններուն հետ. և որովհետեւ մեզի ալ դժուար է ընտրելն ու ազգայինը օտարէն զատելը, հարկ կը համարինք հոս համառօտ կերպով մը յիշել ան սովորութիւնները միայն՝ որ մեզի աւելի արեւելեան կամ հայկական կ'երևնան :

Նին խորհմեցւոց տան ներսի կազմութիւնն ու կարասիքը արեւելեան ոճով են. այսինքն տանը մէկ կողմը խորշ չիւնուած է, որ հասանաբար կ'ըսուի, և մէջը կը դրուին մանր ու խոշոր սնտուկներ՝ սատափով զարդարուած, անոնց քովն ալ անկողինները՝ վրայէ վրայ դիզած ու ծածկուած, որ ծառ կ'ըսուի : Սոսանտարային դիմացը, կամ թէ երկու պատին վրայ ալ տախտակ կայ որ դարձ կ'ըսեն, և անոնց վրայ կը շարեն արծըթէ ու ապակէ ամանները : Տանը մէկ անկիւնը բարակ չուան մը կապած է, և վերան երեսսրբիչներ կախուած կ'ըլլան՝ շատին շուրջը ոսկի թելերով գունաւոր ծաղկներ բանած : Տանը յատակը կապերտ ու թաղիք կը փռեն, ու բազմոցի վրայ կը նստին ուրիշ արեւելոց պէս : Բայց աս կերպերը հիմա շատը փոխած են, ու բոլորովին եւրոպական ոճով կը վարուին. հարուստներէն ոմանք ալ իրենց տանը մէջ երկու կերպն ալ կը բանեցընեն :

Սովորական կերակուրնին պարզ է, և տեսակը քիչ. ու բուն մեծ կերակուրը իրիկուանն է : Խմորեղէն կերակուր շատ կը բանեցընեն. բայց կաթնեղէնն ու մսեղէնն ալ պակաս չէ : Օտակի և ծննդեան օրերը տանը մէջ սեղան մը կը զարդարեն անուշեղէններով ու տեսակ տեսակ խմորեղէններով, ու տօնը շնորհաւորելու համար եկողներուն հարկիք կ'ընեն. նոյնպիսի սեղան կը պատրաստեն հարուստները նաեւ իրենց անուանը տօնին օրը :

Իրենց զբօսանքները, բազմիք եր.

Թալը և իրարու տուն երթալ գալը բոլոր արևելեան ոճով է : Տղաք մեծ պատկառանքով կը կենան մեծերուն առջևը . իսկ կանայք օտար մարդկանց չեն երևնար : Խրիմեցիք ասկէ յիսուն տարի առաջ յատուկ հագուստ ունէին՝ որ քիչ մը Պարսկահայոց և Վրաց հագուստին նման էր . բայց հիմա շատը եւրոպացւոց պէս կը հագնին :

Շատ մասնաւոր մանր սովորութիւններ ալ ունին Խրիմու հայերը , մանաւանդ հարսնիքի արարողութիւններուն մէջ , որ հոս տեղն 'ի տեղը դնելու ըլլայինք նե՛ շատ երկայն կ'ըլլար : Սէնք կը յուսանք որ այսչափս ալ բաւական յորդոր կ'ըլլայ ազգասիրաց , որ ուրիշ տեղերու ազգայնոց վրայ իրենք ալ տեղեկութիւններ հաւաքեն , ու պատշաճ եղանակաւ հրատարակեն :

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ

ՏԵՍԱԿ տեսակ բանաստեղծութեանց մէջ հովաքերգութիւն կամ հովաքահոփութիւն ըսուածը շատին ախորժի ու զուարճալի կուգայ : Եւ յիշուաւ . հովուական խաղաղ ու անմեղ կեանքը երբոր ինչպէս պէտք է կենդանին կարագրութեամբ պատմուի , շատ գեղեցիկ նիւթ կ'ըլլայ զօսանքի և մտաւոր զուարճութեան : Յաւալի է մեզի որ մեր նախնեաց ոսկեղէն գրիչները չեն թողուցած մեզի Յունաց (մէտկրիտոսին) ու Լատինաց Վրացիներուն հովուերգութիւններուն նման գրուածներ . մանաւանդ որ մեր ազգին բնական խաղաղասէր ու հանդարտ բնաւորութեանը շատ յարմար կ'երևնայ աս տեսակ բանաստեղծութիւնը : Սէր ազգային գրականութիւնը աս պըգտիկ պակասութիւնը կրնայ յորդոր մը ըլլալ ուսումնասիրաց , որ ընտիր մատենագրաց հետեւութեամբ

ջանան այսպիսի բանաստեղծութեցալ ձեւք զարնել : Եւ այժմ քանի որ ձեւերնիս պատրաստ եղած բանաստեղծութիւնները չենք հրատարակած (որ յուսանք թէ քիչ ատենէն կը հրատարակենք) , հոս օրինակի համար պզտիկ հովուերգութիւն մը դնենք՝ նոյն հաւաքման մէջէն հանելով :

ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ԳԵՂՕՆՔ .

ՀՈՎԻ ԵՒ ՀՈՎՈՒՈՒԴ .

Հովաքերգ .

Թո՛ղ զերամեկդ , հովիւ բարի ,
Ի գալարոյ՛ այդր 'ի վայրի .
Եւ ընդ քրաւ եկ ընդ վեմս
Հանգի՛ր վայրիկ մի աստ առ իս :
Ձի ձմեռն էանց , անձրեք անցին ,
Ծաղիկք յարօտս մեր փրթթին .
Ձայն 'ի յոսոց շուրջանակի
Հընչէ 'ի յունկն իմ տատրակի .
Անուշահոտ ծաղիկն այգիք ,
Գեղեցկագոյն ամս է այժմիկ .
Ե՛կ , զի ոչ ինչ է ինձ հաճոյ ,
Եղբորդեակ իմ առանց քոյ :

Հովիւ .

Ինձ , քոյր իմ հարսն , յոյժ տրխրական
Չըքնաղագեղդ է տեսարան ,
Չե զկորուսեալն իմ ոյխարակ
Ի մերս այսրէն ածեալ 'ի բակ .
Բուծի 'ի կաթն ըզնա առատ ,
Եւ 'ի ստենէ այն ինչ անջատ
Արածէի զնա ընդ օդիս
Պարարտարօտ 'ի գալարիս ,
Եւ առ վըճիտ վըտակս 'ի յումբ
Ածէի զնա խաշանցս ընդ խումբ :
Եւ ընդ արօտն յորժամ գիշեր
Ըզջրտագին ըստուերսն ածէր ,
Առ 'ի գայլոց զերծ 'ի փարախ
Ըզնա 'ի ներքս առնուի նախ :
Ո՞րդ յարօտն ածցէ ըզքեղ ,
Ո՞քաղցր 'ի վտակ ոյխարդ իմ հեղ :
Արդ անտերունչ լեռն ըզլեռնայն
Յածեալ չըրջիս թափառական ,
Ըզհետ հովուիդ բառաջելով ,
Մայրից լերանց արկեալ գորով :

Հովաքերգ .

Մի ընդ կորուստ անկցի միոյդ
Սիրտ , հովիւրդ բարեգութ .
Ի ծաղկաւետ աստ 'ի յարօտ
Քեզ բազմերամ թափառի հօտ ,
Եւ երկուորեակ գաւինք 'ի ծուծ
Սպառեն ըզքոյր ըստինս այժուց :